

De ondraaglijke zwaarte van de mens, 19 oktober 2007

SHEET 1

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren.

Vandaag precies 12 ½ jaar geleden, op 19 april 1995, stond ik ook achter de kathedraal om een oratie te houden, en wel in Utrecht. De titel was toen: de ondraaglijke lichtheid van het debat. Ik snijd vandaag een zwaarder onderwerp aan: de ondraaglijke zwaarte van de mens.

Wat is het probleem? Er leven inmiddels 6,7 miljard mensen op aarde, en het aantal zal *hopelijk* stabiliseren, waarschijnlijk op 9 a 10 miljard. Maar *als* die stabilisatie komt, duurt het nog tientallen jaren. Van deze mensen hebben maar weinigen de westerse levensstandaard. Landen als China en India maken een enorme groeispurt door. Dat betekent dat zij als land een steeds groter beroep doen op grondstoffen.

We hebben voornamelijk maar één planeet om op te leven. Inmiddels is het duidelijk dat de ecologische druk van de mens op deze planeet bijzonder groot is. De invloed die de mensheid heeft is onder meer duidelijk zichtbaar vanuit de ruimte **SHEET 2**, en leidt met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid ook tot veranderingen in het klimaat, met ingrijpende en mogelijk catastrofale gevolgen.

Onze enorme invloed brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee. De voetstap van de mens mag niet te zwaar drukken op de aarde. Gebeurt dat wel dan zullen de ecosystemen op aarde wel een weg vinden zonder ons.

Ik ben het afgelopen jaar op drie internationale conferenties geweest waar in verschillende samenstellingen ministers, wetenschappers, industriëlen, beleidsmakers, media en NGOs aanwezig waren. Op al die conferenties was er duidelijk consensus dat klimaatverandering vraagt om actie *nu*. De toekenning van de Nobelprijs voor de vrede aan Al Gore en het IPCC (International Panel for Climate Change) laat zien dat ook het Nobelcomité hiervan overtuigd is.

De huidige ontwikkelingsrichting is niet duurzaam te noemen. Er zijn ingrijpende veranderingen nodig om niet keihard tegen grenzen aan te lopen. Vallen zulke veranderingen te realiseren en hoe dan? Kunnen onderzoekers zoals wij bij Drift (het Dutch Research Institute for Transitions) daar een bijdrage aan leveren?

Aan het eind van mijn oratie zal ik een antwoord op die vragen formuleren, maar ik zal eerst een aantal uitdagingen aangeven waarvoor we staan: **SHEET 3**

- de vraagstukken zijn complex
- we moeten meer mensen mobiliseren
- grote omslagen (transities) zijn nodig.

Verschuiving in de problematiek: naar complexe vraagstukken

SHEET 4 In de geschiedenis hebben mensen regelmatig creatief hun grenzen verlegd. Op het niveau van de totale menselijke geschiedenis wordt er wel over vier faseovergangen gesproken. Eerst wisten mensen het *vuur* te temmen, daarna kwam het *agrarische* tijdperk en toen het *industriële* tijdperk. De Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen speculeert nu over een mogelijke wereldwijde overgang naar een *vierde* tijdperk: een socio-ecologisch tijdperk. We herontdekken onze afhankelijkheid van ecologische systemen. Het industriële tijdperk loopt tegen grenzen aan, omdat we met die afhankelijkheid niet voldoende rekening hebben gehouden.

Mensen zijn er tot nu toe dikwijls in geslaagd grenzen te verleggen door opdoemende problemen op een nieuwe, innovatieve manier aan te pakken. Om een paar voorbeelden te noemen: Toen Europa ontbost raakte, werd turf en later steenkool als nieuwe energiebron aangeboord. De productiviteit van de landbouw is gigantisch gestegen in de afgelopen decennia. Ook op dit moment staan we voor enorme vragen over de energiebronnen van de toekomst en de duurzaamheid van de voedselproductie.

Vanuit de ervaringen uit het verleden is het denkbaar optimistisch te zijn over de *mogelijkheden*. Maar het is in de geschiedenis ook regelmatig voorgekomen dat het tij *niet* op tijd is gekeerd. Zo hebben milieuproblemen een aantal keren tot het eind van een beschaving geleid. Iedereen kent het voorbeeld van Paaseiland **SHEET 5**, waar ontbossing het einde van de menselijke bewoning inluidde, maar bijvoorbeeld ook de Mayacultuur is door een combinatie van milieuproblemen en kortzichtige leiders aan zijn eind gekomen.

Voor het eerst in de geschiedenis is onze invloed op geo- en ecosystemen zo groot dat wij *wereldwijd* invloed uitoefenen op het milieu. Het klimaat is een heel belangrijk voorbeeld, maar ook biodiversiteit en het ozongat **SHEET 6** kunnen worden genoemd. Als we ditmaal niet slagen het tij te keren zijn de negatieve gevolgen wereldwijd merkbaar.

SHEET 7 De laatste vijftig jaar heeft aandacht voor het milieu op veel plaatsen de gevaren van stoffen en vervuilende technologieën sterk teruggedrongen. Maar de vraagstukken waar we nu voor staan (bijvoorbeeld rond klimaatverandering) zijn veel hardnekkiger en complexer. Bovendien spelen wetenschap en technologie een steeds belangrijker rol in het vaststellen van de risico's en het zoeken naar oplossingen.

Voor de aanpak van zulke vraagstukken is het nodig technologie, ecologie en de menselijke samenleving in onderlinge samenhang te analyseren als complexe adaptieve systemen, en wel op een zodanige manier dat er ook een *handelingsperspectief* ontstaat **SHEET 8**

Duurzame ontwikkeling en het gedrag van mensen

Duurzame ontwikkeling kan als een handelingsperspectief worden ingevuld als mensen expliciet als handelend worden gepositioneerd. De aantallen mensen op de wereld en hun gedrag zijn belangrijke redenen dat de huidige ontwikkelingsrichting onduurzaam is en dus moet veranderen. Maar kun je wel van de mensen die problemen hebben gecreëerd oplossingen verwachten? Een reden voor optimisme is dat het in het verleden eerder is gebeurd, en dat we veel hulpbronnen tot onze beschikking hebben, waaronder wetenschap, technologie en creativiteit. Maar: in het verleden behaalde resultaten zijn geen garantie voor de toekomst. En de toekomst van mensen is waar het om gaat.

Die toekomst staat centraal in de nog steeds meest gezaghebbende formulering van duurzame ontwikkeling, die van de commissie Brundlandt. Het in 1987 verschenen rapport 'Our Common Future' omschijft het als 'duurzame ontwikkeling sluit aan bij de behoeften van de huidige generatie zonder die van toekomstige generaties in de weg te staan'.

SHEET 9 De meest gebruikte *invulling* van het begrip duurzame ontwikkeling is de driehoek people, planet, profit/profitability. De vraag wat duurzame ontwikkeling is, heeft veel discussie opgeroepen. Een oratie is te kort om die discussie recht te doen. In de schriftelijke versie besteed ik er uitgebreider aandacht aan.

In deze discussie is vooral strijd gevoerd over het relatieve belang van planet en profit. In die strijd is de derde punt van de driehoek, de MENS, onderbelicht geraakt, terwijl de mens (met zijn cultuur en instituties) toch een centraal punt is als we het hebben over een duurzame ontwikkelingsrichting van de menselijke samenleving.

De laatste paar jaren zijn er ook pogingen gedaan de menselijke invalshoek verder in te vullen. Daarbij ligt tot nu toe de nadruk op de vraag: wat is de *grens* van datgene dat voor mensen op zijn minst moet worden gerealiseerd om nog van duurzaam te kunnen spreken. Marshall en Toffel (2005) stellen dat tekorten opheffen *wel* onder duurzame ontwikkeling gerekend moeten worden, maar gevoelde leefkwaliteit en andere waarden *niet*.

Maar als we duurzame ontwikkeling beschouwen als een vraagstuk van de ontwikkelingsrichting van de samenleving, is de rol van mensen en hun handelen cruciaal. De inperking die Marshall en Toffel aanbrengen, beschouwt de mens als (letterlijk) *lijdend* voorwerp van duurzame ontwikkeling, als een zware steen die gedragen moet worden.

Het is belangrijk om het proces van duurzame ontwikkeling juist in relatie te zien tot het menselijk *handelen*, en niet alleen in relatie tot de aan tekorten lijdende mens. Menselijk handelen heeft de mogelijkheden gecreëerd, die mensen tot een dominante soort hebben gemaakt. Zonder (getemd) vuur, landbouw, industrie en (niet te vergeten) wetenschap en technologie hadden er geen 7 miljard mensen op de wereld kunnen leven. We moeten mensen *inzetten* (en geen dood gewicht laten zijn) om een duurzamer ontwikkelingsrichting in te slaan.

SHEET 10

Ik gebruik daarom de volgende omschrijving van een duurzame ontwikkelingsrichting: Een ontwikkelingsrichting is duurzaam als *mensen zich inzetten* om hun kwaliteit van leven te verbeteren en voor hen belangrijke waarden te realiseren, door binnen hun mogelijkheden aantrekkelijke ontwikkelingen te genereren, mede met het oog op ontwikkelingsmogelijkheden voor komende generaties.

In deze omschrijving van duurzame ontwikkeling worden mensen niet alleen als handelend gepositioneerd, maar als *sociale actor*. De laatste jaren zijn economen en psychologen elkaar sterk genaderd in hun visie op de manier waarop mensen beslissen. Het is duidelijk dat in mensen in sociale situaties in hun beslissingen duidelijk afwijken van de klassieke homo economicus (of 'rational economic' man (Handgraaf (2007))).

Het is ook duidelijk dat bij menselijke beslissingen *emoties* en *sociale interactie* een belangrijke rol spelen. Deze conclusie wordt versterkt door bevindingen uit de neurowetenschappen. Sociale rationaliteit (ook wel ecologische rationaliteit genoemd) biedt duidelijk aanknopingspunten voor een normatieve insteek zoals het streven naar duurzame ontwikkeling. Het beschouwen van mensen als sociaal handelend past ook bij recente bevindingen over sociale leerprocessen.

Een belangrijke overweging om het uitgangspunt van sociale rationaliteit te kiezen is het beperkte succes van een meer klassieke insteek op verandering. Inmiddels is overduidelijk dat informeren van mensen wel leidt tot bewustwording, maar niet zonder meer tot het veranderen van gedrag. Het is belangrijk om de bestaande kennis over gedrag en gedragsverandering in te zetten in het streven naar duurzame ontwikkeling. Dat is tot nu toe betrekkelijk weinig gebeurd.

De meeste agenda's voor duurzame ontwikkeling zijn daarnaast tot nu toe niet *aantrekkelijk* of uitdagend genoeg voor de meeste mensen. Veranderingen worden mogelijk als er voldoende stimulans is. Helaas worden stimulansen dikwijls gegenereerd door calamiteiten. Willen we zonder rampzalige omstandigheden tot verandering komen, dan moeten we voldoende *verleidingen* creëren. Motivatie om te veranderen kan voortkomen uit het voorzien van *risico's*, maar zulke stimulansen worden erg versterkt door het zien van aantrekkelijke *mogelijkheden*.

Die tandem van risico's en de creatie van nieuwe mogelijkheden (niches) is een belangrijke basis voor transitie management zoals het bij Drift is ontwikkeld. Ik zie het transitieperspectief als een aantrekkelijk handelingsperspectief voor duurzame ontwikkeling. In transitie management wordt aan koplopers (ook wel friskijkers en dwarsdenkers genoemd) de mogelijkheid geboden hun krachten in te zetten om bij te dragen aan nieuwe ontwikkelingsroutes. Om met Moser en Dilling te spreken: de uitdaging is een klimaat te creëren voor verandering. **SHEET 11**

Transitiemanagement

Bij het onderzoek van Drift is het uitgangspunt dat vaak *transities* nodig zijn om een duurzamer samenleving te realiseren. Een transitie is een fundamentele omslag in denken en handelen op systeemniveau om tot een duurzamer systeem te komen.

De faseovergang naar een socio-ecologisch tijdperk die ik in het begin noemde, is als een voorbeeld van een transitie te zien. Klimaatverandering is een belangrijke (maar niet de enige) aanjager. Maar veranderingen op wereldschaal zijn zo enorm dat je niet zou weten hoe je die direct moet aanpakken. Daarom wordt bij Drift op een lager schaalniveau gekeken naar mogelijkheden om de vraagstukken aan te pakken.

SHEET 12 De meest gekozen ingang om het klimaatvraagstuk aan te pakken is het wegnemen van de *oorzaken* (mitigatie). Een belangrijke reden voor de menselijke invloed op het klimaat is ons energiegebruik. Klimaatbeleid wordt dan ook meestal ingevuld als energiebeleid. Door minder broeikasgassen uit te stoten wordt geprobeerd de klimaatverandering tegen te gaan. Maar als we aan *Nederland* denken in verband met klimaatverandering dan zijn er natuurlijk ook belangrijke *gevolgen* van klimaatverandering, met name voor de waterhuishouding: de waterhuishouding zal aan het veranderende klimaat moeten worden *aangepast* (adaptatie). Twee sectoren waar in Nederland transities nodig zijn, zijn dan ook energie en de waterhuishouding. Ik ga vandaag alleen in op water.

SHEET 13 Hoe ziet een transitie er uit? Bij het begin van een transitie is er een situatie die als niet duurzaam wordt beschouwd. Dan is het nodig te werken aan verandering. De gedachte achter transitie management is dat een dergelijke verandering klein begint: dat heet de voorontwikkelingsfase. Langzamerhand komen er meer veranderingsinitiatieven of worden ze groter (de 'take-off'), tot het op een zeker moment gaat versnellen (de acceleratiefase). Na verloop van tijd is er sprake van een stabilisatie in de nieuwe vorm van het systeem.

Waterhuishouding

Waterhuishouding als systeem is in Nederland heel ingewikkeld. Het deel van Nederland waarin we ons nu bevinden zou niet bestaan zonder een complex systeem van malen en bedijken. Dat is niet altijd zo geweest. In de vroege middeleeuwen konden mensen in Nederland alleen wonen wanneer ze zich bij hoogwater terugtrokken op hooggelegen gebieden, en door huizen te bouwen op (al dan niet kunstmatige) verhogingen: de terpen. De overgang van zich terugtrekken naar het bouwen van dijken is een feitelijke transitie uit het verleden. Daaraan gekoppeld ontstond een typisch Nederlandse (vroeg-) democratische institutie, die van de waterschappen. Over de Nederlandse waterhuishouding in de loop van de eeuwen zijn fascinerende verhalen te vertellen. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft een hele afdeling over Nederland Waterland.

Heroverwegingen in het waterbeheer in Nederland zijn heel dikwijls het gevolg geweest van rampen. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw is er opnieuw sprake van heroverwegingen ten aanzien van de waterhuishouding, ook met het oog op *andere* belangen dan alleen veiligheid. Bij de laatste fase van de Deltawerken kwam er verzet

tegen de grote ecologische gevolgen van de ingrijpende bedijking in Zeeland. De Oosterscheldedam is daarom als een halfopen dam ontworpen, waardoor meer ecosystemen behouden konden blijven. Dit was het begin van een ontwikkeling naar een meer *integrale* manier van kijken naar de waterhuishouding. Niet langer was waterhuishouding alleen een *technologisch* traject: andere factoren zijn in toenemende mate een rol gaan spelen. Factoren die niet alleen op de tekentafel zijn te berekenen, maar waarvoor heel specifiek naar de lokale situatie moet worden gekeken. De interactie water en ruimtegebruik is in toenemende mate van belang geworden.

Klimaatverandering is inmiddels een belangrijke factor in het heroverwegen van de noodzakelijke veranderingen in de waterhuishouding. De zeespiegel stijgt meer dan zonder klimaatverandering al het geval zou zijn, maar ook worden er gemiddeld zwaardere stormen verwacht. Dat heeft consequenties voor de kustverdediging.

Regen zal onregelmatiger vallen, maar wel met grotere intensiteit. Mogelijk verandert de Rijn in een regenrivier. Deze veranderingen hebben gevolgen voor het beheer van de rivieren: er moet meer rekening worden gehouden met overvloedig water en met gebrek aan water.

Met hogere dijken komen we er niet meer. Er zal tenminste meer ruimte moeten komen voor water, maar wil dit een aantrekkelijk perspectief zijn dan moeten we ook creatief zoeken naar mogelijkheden *te leven met water*. Rotterdam is daar bijvoorbeeld de laatste jaren mee bezig. Het idee van drijvende steden is een mogelijkheid.

Recent heeft het kabinet een Watervisie uitgebracht die in 2009 moet leiden tot een Nationaal waterplan. Deze visie gaat expliciet uit van de noodzaak te komen tot een transitie in het waterbeheer, samengebracht onder vijf hoofdthema's, die op de dia zijn weergegeven.

SHEET 14

Een belangrijke vraag is hoe de gewenste transitie kan worden gerealiseerd.

Transitiemanagement in Nederland richt zich op dit moment vooral op het *begin* van een transitietraject. Nu er enkele jaren ervaring is, komt er ook aandacht voor vervolgstappen na de eerste fase. Zo wordt er gewerkt aan opschaling van transitie-experimenten. Maar wil een ingezette verandering doorzetten en resulteren in een transitie van een systeem dan moet de onderstroom een draaggolf worden (om in de terminologie van Rotmans te blijven) (Rotmans, 2007). **SHEET 15** Hier de verbeelding van de grote golf in Dresden. Een belangrijk mechanisme is daarin de steun van brede bevolkingsgroepen. Dit is op dit moment nog een weinig onderzocht aspect.

Sustainability management

SHEET 16 Welke bijdrage is vanuit het door mij geschetste perspectief te leveren aan een duurzamer ontwikkelingsrichting? Het is duidelijk dat ik transitiemanagement een aantrekkelijke insteek vind om het streven naar een meer duurzame ontwikkelingsrichting te ondersteunen. Het is nog niet gezegd dat de noodzakelijke veranderingen via een

dergelijke aanpak gerealiseerd zullen worden, maar de aanpak levert zeker een bijdrage. Het is ook een aanpak die het mogelijk maakt theorie en praktijk te koppelen.

In feite is bij transitie management voortdurend sprake van creëren, beoordelen/assessment en management van mogelijkheden tot systeemverandering. Het creëren van een transitiearena, het ontwikkelen van een transitieagenda, en het vormgeven aan of transitioneren van experimenten kunnen alle beschouwd worden als (soms min of meer impliciete) vormen van assessment en management van aspecten van verandering in de richting van een duurzamer ontwikkeling. Daarbij spelen onderzoekers een belangrijke, maar principieel ondersteunende rol.

De motivatie voor mijn onderzoek is steeds de relatie tussen wetenschap en samenleving. Ik wil mijn activiteiten steeds positioneren op die grens. Daarbij is mijn uitgangspunt om met het ene been in de praktijk te staan en met het andere been in het onderzoek, waardoor onderzoek en praktijk elkaar kunnen bevruchten. Ik geloof in parttime wetenschap in de zin van part-time achter de boeken en part-time in de praktijk. Het is soms een hele kunst die balans te bewaren.

SHEET 17 De praktijk zoek ik vooral in termen van het helpen opzetten van *transitietrajecten* en het leggen van verbindingen die tot vruchtbare *samenwerking* kunnen leiden. Ik denk dan aan het ontwikkelen van een Kenniscentrum Innovatie en Duurzame Ontwikkeling tussen de drie Zuid-Hollandse universiteiten, en het leveren van een bijdrage aan het netwerk Kisss (Knowledge in Synergy for a Sustainable South Holland).

Het belang van duurzame ontwikkeling, bijvoorbeeld in verband met klimaat, is zo groot dat duurzaamheidsdenken volgens mij een kernonderdeel zou moeten zijn in het onderwijs aan deze universiteit. Ik wil gaan onderzoeken wat hier de mogelijkheden voor zijn en hoe dat vorm zou kunnen krijgen.

Onderzoek

SHEET 18

Mijn *onderzoekagenda* komt vooral voort uit het uitgangspunt transitietrajecten te willen ondersteunen. Ik denk dat het ook belangrijk is de filosofie van die praktijk verder te ontwikkelen en er op te reflecteren.

- a. Onderzoek naar de praktijk van het ondersteunen van transitietrajecten
 - Wat zijn die rollen van transitieonderzoekers in transitie management-trajecten
 - Hoe kun je de wetenschapspraktijk die zich in dergelijke trajecten ontwikkelt, karakteriseren?
 - Welke normatieve vragen roept dat op?

Ik wil een dergelijke meta-analyse van de transitie management praktijk richten op ondersteunen en verbeteren van de praktijk, en het onderzoeken van de effectiviteit en legitimiteit van deze praktijken.

- b. Transities op weg naar de faseovergang

Een aantal transitietrajecten is gekomen in de fase waarin betrokkenheid breder getrokken moet worden dan de koplopers. Dit geldt voor de energietransitie en de watertransitie. Er gaan zich nu nieuwe vragen voordoen die aandacht eisen, wil de inzet van transitie-aanpakken in het vervolgotraject effect hebben en gelegitimeerd blijven.

Dit betreft onder meer het betrekken van bredere groepen bij vraagstukken in transitie en de democratische legitimering van de aanpak. Hiermee kan een begin gemaakt worden door recente inzichten in sociale leerprocessen te vertalen naar hun betekenis voor transitietrajecten.

Daarnaast is het van belang meer zicht te krijgen (dan tot op heden bestaat) op de *voorwaarden* die vervuld moeten zijn om een omslag te bewerkstelligen. Kates geeft in het eerder genoemde boek 'Creating a climate for change' vier factoren die minimaal gerealiseerd zouden moeten zijn: **SHEET 19**

- veranderingen in waarden en houding/attitude van het publiek
- beeldende aandachttrekkende gebeurtenissen
- een structuur van instituties en organisaties die in staat is actie te bevorderen, en
- praktisch beschikbare oplossingen.

Amerikanen gebruiken als voorbeeld dikwijls de strijd om de burgerrechten voor Afro-amerikanen (zie Speth (2004/2005) en Kates (2007)). Het ozongat is ook een veel gebruikt voorbeeld. In de schriftelijke versie werk ik dat voorbeeld verder uit. Ik volsta nu met te zeggen: het beeld van het GAT was heel belangrijk. Het blijft op het netvlies gebrand. Doet u uw ogen maar even dicht en haal het terug in de verbeelding.

Als we deze voorwaarden toepassen op de *watertransitie* in Nederland zijn er redenen voor optimisme en voor pessimisme. Er is veel aandacht voor watervragen in de media, maar aandacht leidt niet zonder meer tot verandering van opvattingen. De levendige beelden die mensen van water hebben versterken in een aantal gevallen eerder de neiging zich te willen beschermen achter dijken, dan dat het leidt tot ruimte geven aan water, of gebruik maken van de mogelijkheden die ons waterrijke land biedt. We kunnen voor het zoeken naar beelden leren van elders zoals Dresden. We kunnen ook kijken naar plaatsen waar historisch de interactie met water een belangrijke rol speelt. Een voorbeeld van dat laatste is de Biesbosch **SHEET 20**, waar mensen zich als het ware 'vanzelf' veel water voorstellen. Dit is een gebied waar een overloopfunctie/ het bergen van water relatief gemakkelijk geaccepteerd wordt, omdat het past bij onze beelden ervan, zoals deze van mij als wandelaar. **SHEET 21**

De watervisie geeft een aantal aanzetten om een dergelijke richting in te slaan, zoals het creëren van een watercanon. Een vraag is echter wel of de waterwereld in Nederland al de geschikte institutionele structuur heeft om de noodzakelijke acties te kunnen bevorderen. Het Rathenau Instituut stelt in zijn jaarverslag over 2006 dat de onderzoekswereld op dit terrein nog te weinig over grenzen heen kijkt: grenzen tussen verschillende disciplines, maar ook nog te weinig gebruik maakt van praktijkkennis ter plekke.

Afsluiting

SHEET 22 Er zal dus nog heel wat moeten gebeuren om een transitie te bewerkstelligen. Ik gebruik dit punt om aan het slot van mijn rede te beginnen. Ik wil mij de komende jaren verdiepen in de praktijk van maatschappelijke faseovergangen en het onderzoek ernaar. Daarmee lijken mijn activiteiten op het eerste gezicht op mijn promotieonderzoek dat was gericht op faseovergangen in bepaalde chemische stoffen (perovskieten). Alleen zijn de vragen nu wel vele malen complexer.

Het is duidelijk dat ik wil proberen mensen in te zetten om een duurzamer ontwikkelingsrichting in te gaan. We hebben mensen nodig om dat te doen, maar ik denk ook dat een dergelijke inzet een *remedie* kan zijn om de ondraaglijke lichtheid van het bestaan te overkomen.

Ik kom nu aan mijn dankwoord.

Ik wil de decaan van de Faculteit Sociale wetenschappen en het College van Bestuur dank zeggen voor mijn benoeming op deze positie. Ik wil mijn drie meelezers Arie Rip, Jan Rotmans en mijn man Peter Tindemans heel hartelijk danken dat ze mij door hun constructieve commentaar op de rails hebben gehouden. Alle Drifters wil ik bedanken dat ik nu mee kan denken met de volgens mij meest spannende groep aan deze universiteit. Ik hoop dat wij allen veel aan elkaar zullen hebben en elkaar intellectueel en maatschappelijk zullen blijven uitdagen. Ik hoop en verwacht dat wij zo een bijdrage kunnen leveren aan transities in de maatschappij en in de academische gemeenschap. Mijn kinderen Simon en Arthur (en natuurlijk ook Maryam) dank ik voor de materiële en immateriële bijdragen die ze steeds leveren aan mijn levensvreugde en zelfreflectie. Simon bijvoorbeeld door het beeld van Dresden dat hij leverde. En Arthur door de reflectie op mijn vorige oratie (hij was toen 9): het was eigenlijk net een spreekbeurt, maar niet zo'n goede, want je las hem voor.

En tenslotte indirect mijn ouders. Bij het opruimen van hun huis dit voorjaar vond ik een kaartendoos met de volgende spreuk: **SHEET 23**

Life ain't holding the good cards, it is playing a bad hand well.

Zo is het. Ik heb gezegd.